

TALLINNA PEDAGOOGIKAÜLIKOO
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID
TALLINN PEDAGOGICAL UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

EESTLASTE KIRJASTUSTEgevus VÄLISMAAL 1944–2000
I–II

Analüütiline ülevaade

Anne Valmas

 TPÜ KIRJASTUS

Tallinn 2003

Linnakultuuri õppetool, kultuuriosakond, kultuuriteaduskond, Tallinna Pedagoogikaülikool,
Tallinn, Eesti

Dissertatsioon on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks kultuuriajaloo alal
14. novembril 2003. aastal Tallinna Pedagoogikaülikooli kultuuriteaduskonna doktori-
nõukogu poolt.

Oponendid: Ph D Raimo Raag (Uppsala Ülikool, Rootsi)
Ph D Rein Veidemann (Tartu Ülikool, Eesti)

Dokoritöö kaitsmine toimub 8. detsembril 2003 kell 11.00 Tallinna Pedagoogikaülikooli
Akadeemilise Raamatukogu konverentsisaalis, Tallinn, Rävåla pst 10.

Trükitud:
OÜ VALI PRESS trükikoda
Pajusi mnt 22
48104 PÖLTSAMAA

ISBN 9985-58-284-5 1. osa (trükis)
ISBN 9985-58-285-3 2. osa (trükis)
ISBN 9985-58-293-4 1.-2. osa (*on-line*, PDF)

© Anne Valmas, 2003

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. UURIMISALLIKAD.....	5
2. PAGULASEESTLASTE KIRJASTUSTEGEVUSE KÄSITLUSI.....	6
3. KIRJASTUSTEGEVUSEST ERINEVATES PAGULASMAADES	7
4. KIRJASTUSTEGEVUSE ANALÜÜS.....	9
KOKKUVÕTTEKS	10
KOKKUVÕTTES VIIDATUD KIRJANDUS	12
PUBLISHING ACTIVITIES OF THE ESTONIANS OUTSIDE ESTONIA DURING 1944–2000: SUMMARY	14

SISSEJUHATUS

Uurimistöö **eesmärgiks** oli analüüsida Teise maailmasõja käigus Eestist läände lahkunud pagulaste ja nende järeltulijate asutatud eesti kirjastuste, organisatsioonide ja üksikkirjastajate kirjastustegevust 1944–2000 Rootsis, Kanadas, USAs, Saksamaal, Austraalias, Suurbritannias ja mujal, kus eestlased olid elupaiga leidnud. Töö teostamise eelduseks oli välja selgitada üllitatud trükiste arv. Nimetatud perioodil paguluses väljaantud kirjavara ongi uurimistöö aineks.

Uurimistöö objektiks on olnud kirjastuste, mitmesuguste organisatsioonide ja üksikisikute kirjastustegevus eri pagulasmaadel. Töös on välja selgitatud paguluses ilmunud trükiste üldarv maade lõikes ja kirjastajate kaupa. Iga maa Eesti kogukonnal oli oma eripära, mis sõltus eestlaste haridustasemest, sotsiaalsetest oludest, kogukonna suurusest ja hajutatusest. Sellest tulenes kultuurielu, sealhulgas ka kirjastustegevus, mis igal maal oli erineva näo ja mahuga. Samas tegutses eri maadel mitmeid organisatioone, peamiselt üliõpilasühendusi, mis olid omavahel tihedalt seotud ja andsid ka oma trükiseid välja vahelduvalt erinevais paigus.

Uurimisülesandeks oli

- registreerida pagulaskirjastajate trükitoodang;
- uurida kirjastustegevuse arengut eri pagulasmaades;
- analüüsida pagulaskirjastuste trükitoodangut.

Käesoleva töö teoreetiliseks aluseks on tänapäeva tuntud raamatuajaloolase Robert Darntoni seisukohad trükisõna kaudu levivatest mõtetest, mis on mõjutanud inimkonna arengut viimase viiesaja aasta jooksul. Darnton käsitleb raamatute loomise tsükli kommunikatsiooniringina, mille lõpetab lugeja. Uurijad tungivad selle ringi ühte ossa ja analüüsivad seda vastavalt oma distsipliini reeglitele. Raamatuajaloo on seotud mitmed eri teemad ja ühel uurijal on võimatu neid kõiki haarata. Samas juhtub harva, et raamatuajaloo uurimist seostatakse vaid ühe teadusalaga. Siin põimuvad ajalugu, kirjandusteadus, sotsioloogia ja bibliograafia. Raamatuajalugu ei tunne keele ega rahvuse piire. On täiesti võimalik, et autor, trükkija, kaupmees ja lugeja on eri rahvustest ja räägivad eri keeli. Seega on raamatuteadus rahvusvaheline ja interdistsiplinaarne.

Ka Poola raamatuteadlase Krzysztof Migoni järgi käsitleb raamatuajalugu raamatukultuuri, raamatu ühiskondlikku funktsiooni, raamatut kui kommunikatsioonitegurit, hõlmates ka raamatu tootmise, levitamise ja vastuvõtuga seotud protsesse, uuringuid ja institutsioone.

Juri Lotman väidab, et kultuur on kommunikatsiooni ruum, kultuuri aluseks on suhtlus, mis omakorda nõuab ühiskeelt. Keel on inimkommunikatsiooni põhivahend ja head kirjanikud hoiavad alal keele täpsust ja selgust. Pagulaskonna probleemiks oli nõrk side kodumaaga, mis sai takistuseks eriti keele edenemisele. Pagulaskirjanikest õnnestus see paremini vanema põlvkonna esindajatel, kes enamasti ei omandanud asukohamaa keelt ja kelle põhisuhtlus piirdus pagulaste ühiskonnaga. Eestis sündinud ja paguluses hariduse saanud põlvkonna eesti keele oskus jäi paratamatult tagasihoidlikuks.

Juri Lotmani seisukohtade põhjal on kultuuri väärtus talletatud tekstides ja ei ole olemas kultuure ilma tekstideta. Kultuur esineb kollektiivse mäluna. Kommunikatsioon rajaneb mälul ja loomingul ning igasugune looming on seotud nii kommunikatsiooni kui mäluga. Tekstid tekivad üksnes kultuuris ja kultuur võimaldab igat nähtust interpreteerida tekstina. Tekst kasvab ja kontakteerub ümbruskonnaga, suhtleb teiste tekstide ja lugejatega. Nii nagu tekstid vajavad keskkonda, kus nad võiksid tekkida ja mida nad ise pidevalt (taas)loovad, vajavad sellist keskkonda ka kultuurid. Tekstidele on selliseks keskkonnaks kultuur, kultuurile – semiosfäär. Pagulaseestlaskonnale sai osaks vägivaldne semiosfääri muutmine, kultuur ei saanud edasi areneda loomulikus rütmis omal maal. Järsk muutus kultuuris tekitas soovi säilitada ja arendada rahvuslikku loomingut pagulastingimustes, samal ajal kui see oli

kodumaal totalitaarse süsteemi mõju all võimatu. Toimus omamoodi kultuuripuhang ilma loomuliku arenguta. Kuigi paguluses püüti eesti kultuuri kaudu oma semiosfääri laiendada, jäi eesti kultuur, sealhulgas ka kirjandus, paratamatult perifeerseks nähtuseks. Pagulaste soov oli näha oma kultuuri levikuala ka kodumaal, aga see jäi pikaks ajaks rahuldamata.

On eriliselt hinnatav, et poole sajandi jooksul suudeti paguluses säilitada ühtne info emakeelse kirjasõna vahendusel, mida levitati Eesti diasporaas. Alles viimasel aastakümnel on olnud võimalik vaba kommunikatsioon ka kodumaaga, kuid see ei ole enam kaasa aidanud pagulasloomingu arengule, mis on praeguseks oluliselt vähenenud pagulaskonna vananemise ja lahkumise tõttu. Pagulaste järeltulijad, kes on hariduse saanud väljaspool Eestit, ei ole eestlusega kuigi tihedalt seotud. Teiselt poolt on lõppenud pagulus, kuna Eesti on vaba riik.

Eestikeelne trükisõna, kui olulisim osa rahvuslikust kultuuripärandist, on tänu suhteliselt suurtele trükisarvudele kättesaadav ka aastasadade pärast ja on seetõttu ka ka üks tähtsaim rahvusmälu kandja. Pagulaskirjanduse eripäraks on olnud selle võimalus levida üle maailma ja trükiste praegune leidumus eesti arhiivides Kanadas, USAs ja Austraalias, osaliselt ka nimetatud ning teiste riikide suuremates raamatukogudes, annab lootust ka nende paremaks säilimiseks. Teisalt ei ole tagatud eesti arhiivide pikaajaline säilimine, kuna need eksisteerivad vaid pagulaste initsiatiivil, ilma Eesti riigi toeta. Ükski Välis-Eesti arhiiv ei ole ka täielik ega oma teatmestut, mis võimaldaks paguluses ilmunust ammendavat ülevaadet saada.

Kujunenud olukord ajendaski koostama käesolevat uurimistööd, et saada süsteemne ülevaade väliseestlaste kirjastustegevusest ajavahemikul 1944–2000, mille üldanalüüs senini puudub.

Töö koosneb kahest osast. Esimene köide käsitleb eestlaste kirjastustegevust välismaal aastatel 1944–2000 ja teine, raamatukataloog, registreerib samal ajavahemikul Välis-Eesti kirjastuste, organisatsioonide ja üksikisikute avaldatud trükiseid eri maades. Võimaluse piires on kataloogis iga kirjastaja kohta antud lühiseloostus. Registreeritud trükised on kas *de visu* bibliografeeritud või tuginetud usaldusväärsetest allikatest saadud andmetele. Vaatamata pingutustele kõik soovitud trükised registreerida, on kataloogis paratamatult lünki, kuna kõiki eri maades ilmunud väikestes tiraažides väljaandeid ei ole õnnestunud leida.

Raamatukataloogis ei olnud ülesandeks kajastada seda osa Välis-Eesti autorite loomingust, mis on välja andnud mitte-eesti kirjastajad.

Koostatud raamatukataloogi põhjal oli võimalik kogumit analüüsida ja määratleda selle osa-tähtsust ja kohta eesti kultuuripildis.

1. UURIMISALLIKAD

1989. aastast alates on pagulaskirjandust süstemaatiliselt kogutud, arvele võetud ja kataloogitud Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse osakonnas. 2003. aastal oli raamatukogus 84 protsenti käesoleva töö raamatukataloogis registreeritud trükistest. Koostatud *desiderata* nimestike põhjal on siia järjekindlalt maailma eri paigust täiendust muretsetud.

Käesolevas uurimistöös on registreeritud Akadeemilises Raamatukogus olemasolevad Välis-Eesti raamatud ja läbi töötatud Välis-Eesti perioodika, kataloogid ning kartoteegid. Suureks abiks andmete täpsustamisel on viimastel aastatel olnud elektronkataloogid Eestis ja kogu maailmas, eriti Rootsisis.

Lisateavet on hangitud Eesti Arhiivist Austraalias (Sydney) ja Eesti Arhiivist Ühendriikides (Lakewoodis), kus on *de visu* bibliografeeritud Eestis puuduvaid trükiseid. Kahjuks ei leidunud kummaski arhiivis andmeid Välis-Eesti kirjastuste tegevuse kohta.

Siiski on trükiseid, mida ei ole õnnestunud näha, ja teavet on nende kohta saadud vaid kirjandusest, seetõttu võivad andmed raamatukataloogis olla lünklikud ja vahel ka ekslikud. Kuna kirjastamine toimus peamiselt pagulasühiskonna piires ja eraalgatuslikus korras, puuduvad kirjastustel enamasti arhiivid, või ei ole teavet nende saatuse kohta. Suurima pagulas-kirjastuse – Eesti Kirjanike Kooperatiivi arhiiv on üle antud Eesti Kirjandusmuuseumile Tartus. Kirjastuse Orto omaniku Andres Lauri üksikuid kirju on olnud võimalik kasutada Eestlaste Keskarhiivis Kanadas ning saada ajakirjanik ja kirjanik Ilmar Külvetilt. Kirjastuste Eesti Raamat ja Vaba Eesti juhi Imant Rebase mõned kirjad annetas autorile tema abikaasa Virve Rebane. Väärtuslikke meenutusi ja arvamusi kirjastustegevusest Rootsis on autorile jaganud luuletaja Kalju Lepik.

Asendamatuteks allikateks on olnud Bernard Kangro teatmik “Eesti kirjakuulutaja eksiilis” ja koguteos “Eesti Rootsis”,¹ Raimo Raagi ülevaade “Eestlane väljaspool Eestit”,² Mägi-Ristikivi-Kangro ülevaade “Eesti kirjandus paguluses 1944–1972”,³ koguteosed “Eestlased Kanadas I-III”,⁴ “Eestlased Austraalias I”,⁵ “Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal II”,⁶ Ferdinand Kooli “DP Kroonika”,⁷ “The Estonians in America 1627–1975”,⁸ “Eesti organisatsioonid Inglismaal”⁹ ja mitmed teised.

2. PAGULASEESTLASTE KIRJASTUSTEgevuse KÄSITLUSI

Väliseestlaste rohkem kui pool sajandit kestnud kirjastustegevuse kohta ei ole seni ilmunud ühtki kogu nähtust hõlmavat ülevaadet ega uurimust. Väliseestlastest on võõrsil ilmunud trükiseid enim arvele võtnud Bernard Kangro, kes juba 1957. aastast alates on avaldanud bibliograafilisi ülevaateid “Eesti raamat vabas maailmas”,¹⁰ sealjuures lühikokkuvõtetega inglise, saksa, soome ja rootsi keeles. Tema sellealase tegevuse koondab bibliograafiline teatmik koos autorite elulooliste andmetega aastate kohta 1944–1986 “Eesti kirjakuulutaja eksiilis”,¹¹ mis registreerib rohkem kui 2600 paguluses ilmunud trükise andmed. Siiski on palju olulist kirjandust, näiteks õpperaamatud, noorteorganisatsioonide väljaanded ja muudki jäänud sellest teatmikust välja.

Üks esimesi lühiülevaateid eesti kirjastuste tegevusest paguluses ilmus Madis Üürikeselt.¹²

Mitmesuguseid statistilisi andmeid Välis-Eesti raamatu kohta on avaldanud Peeter Lindsaar artiklisarjas “Meie paguluse vaimne pale: 26 aastat eesti kirjandust võõrsil”.¹³

¹ B. Kangro. Eesti Rootsis. Lund, 1976. 287 lk.

² Raimo Raag. Eestlane väljaspool Eestit. Tartu, 1999. 136 lk.

³ Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Koost. Arvo Mägi, Karl Ristikivi, Bernard Kangro. Lund, 1973. 180 lk.

⁴ Eestlased Kanadas I-III. Toronto 1975-1997.

⁵ Eestlased Austraalias I. Adelaide, 1988. 197 lk.

⁶ Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal II. Melbourne, 1995. 312 lk.

⁷ Ferdinand Kool. DP Kroonika. Lakewood, 1999. 893 lk.

⁸ The Estonians in America 1627-1975. New York, 1975. 150 p.

⁹ Nigul Hindo. Eesti organisatsioonid Inglismaal. London. 183 lk.

¹⁰ Eesti raamat vabas maailmas 1944-1956. Koost. Bernard Kangro. Stockholm, 1957. 24 lk.,

Eesti raamat vabas maailmas 1944-1965. Koost. B. Kangro. Lund, 1966. 32 lk.,

Eesti raamat vabas maailmas 1944-1970. Koost. B. Kangro. Lund, 1971. 40 lk.

¹¹ Eesti kirjakuulutaja eksiilis. Koost. B. Kangro. Lund, 1989. 232 lk.

¹² Madis Üürike. Arvulisi andmeid eesti raamatust paguluses 1944-1956. Stockholm, 1960. 18 lk.

¹³ Peeter Lindsaar. Meie paguluse vaimne pale: 26 aastat eesti kirjandust võõrsil. – Tulimuld, 1973, 2, lk. 80–92; 3, lk. 135–140; 1974, 1, lk. 31–39, 2, lk. 93–99.

Välis-Eesti perioodika kohta on ilmunud Hugo Salasoo ja Vello Salo koostatud nimestik "Välis-Eesti perioodika 1944–1975".¹⁴ Kahjuks ei ole perioodika kohta hiljem bibliograafiaid ega ülevaateid avaldatud.

Viimase aastakümne jooksul on ka Eestis pagulaste kirjastustegevust käsitletud. Eesti Kirjanike Kooperatiivi ajalugu on põhjalikult uurinud Janika Kronberg, kellelt on ilmunud rida artikleid^{15 16} ja raamat "Tiibhobu märgi all".¹⁷

Eesti kirjastuste tööd paguluses kajastavad ka Eerik Tedre, Hannes Oja, Vello Salo artiklid bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahhis.¹⁸

Käesoleva raamatu autorilt on väliseestlaste kirjastuste kohta ilmunud artikleid ajakirjas Keel ja Kirjandus 1991–2003¹⁹ ja mitmetes kogumikes,^{20 21} samuti väliseesti kultuuri tutvustavas kogumikus "Kodutanumast kaugemal".²²

3. KIRJASTUSTEGEVUSEST ERINEVATES PAGULASMAADES

Kõige olulisemaks pagulaste kultuurielu keskuseks sai **Rootsi**, kus haritlaste kontsentratsioon oli kõige suurem. Vilgas tegevus algas juba 1944. aasta sügisel. Esialgu peeti eriti tähtsaks eestikeelse koolihariduse korraldamist.

Kirjastustegevus oligi kõige elavam Rootsis, kus anti välja ligi 2000 trükist ehk pool paguluses ilmunust.

Suurem osa paguluses tunnustatud kirjastustest tegutses Rootsis, nende tegevussuunad ja -kavad olid suhteliselt hästi läbi mõeldud. Nende kirjastuste (Eesti Kirjanike Kooperatiiv (EKK), Orto (1944–1951), Vaba Eesti, Välis-Eesti, EMP, Eesti Raamat, Eesti Vaimulik Raamat, Välis-Eesti & EMP, Rootsi-Eesti Õpperaamatufond, Tõrvik) poolt ilmus umbkaudu pool Rootsis väljaantud trükistest, teine pool organisatsioonidelt, asutustelt ja üksikisikutelt.

Kõige tuntumaks, ka suurimaks kirjastuseks paguluses oli Eesti Kirjanike Kooperatiiv (EKK), kus anti välja 415 raamatut. Kirjastus oli loodud eesti algupärase kirjanduse edendamiseks, mistõttu 333 nimetust ehk 80 % üllitatust oli eesti autorite ilukirjanduslik uudislooming. Kirjastuse ümber oli koondunud ka kõige olulisem osa eesti kirjanikest paguluses. Lisaks ilukirjandusele ilmus kirjastuselt olulisi ülevaatlikke koguteoseid ja kirjandusteaduslikke uurimusi. Eesti Kirjanike Kooperatiiv tegutses Bernard Kangro juhtimisel üle neljakümne aasta.

Teiselt olulisemalt kirjastuselt – Ortolt ilmus 405 trükist, neist umbes kolmandik Rootsis, ülejäänud Kanadas. Esimestel tegutsemisaastatel üllitas kirjastus pagulasautorite uudisloomingut, kuid erimeelsuste tõttu kirjastuse juhi Andres Lauriga löid kirjanikud oma kooperatiivse kirjastuse EKK. Hiljem andis Orto välja eesti klassika kordustrükke,

¹⁴ Välis-Eesti perioodika 1944–1975. Koost. Hugo Salasoo ja Vello Salo. Rooma. 1976. 112 lk.

¹⁵ Janika Kronberg. Tiibhobuse märgi all. – Looming, 1998, 6, lk. 896–910.

¹⁶ J. Kronberg. Eesti kirjandus Kirjanike Kooperatiivi väravas. – Akadeemia, 2000, lk. 695–716.

¹⁷ J. Kronberg. Tiibhobu märgi all. Tln., 2002. 288 lk.

¹⁸ Raamat on...I: Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh. Koost. Eerik Teder. Tln. 2000. 218 lk.

¹⁹ A. Valmas. 40 aastaga 400 raamatut: Eesti Kirjanike Kooperatiiv. – Keel ja Kirjandus, 1991, 9, lk. 547–556.;

A. Valmas. Edukas ja kõmuline Orto. – Keel ja Kirjandus, 1993, 9, lk. 548–560.; A. Valmas. STEst Eesti Päevaleheni. – Keel ja Kirjandus, 1993, 2, lk. 108–110; A. Valmas. Ajakirjanduslik tegevus Saksamaa eesti põgenikelaagrites. – Keel ja Kirjandus, 1998, 2, lk. 113–118.; A. Valmas. Eesti raamatute kirjastamisest Saksamaal 1945–1950. – Keel ja Kirjandus, 1999, 7, lk. 480–484.

²⁰ A. Valmas. Eesti raamat paguluses. – Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 2001., lk. 143–156.

²¹ A. Valmas. Kirjastustegevus Saksamaa eesti põgenikelaagrites. – Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. Tln., 2001. lk. 148–154.

²² A. Valmas. Kodutanumast kaugemal. Tln., 1994. 131 lk.

vähemtuntud eesti pagulasautorite loomingut ja väliskirjanduse tõlkeid. Orto omanik Andres Laur oli rohkem äriees kui kirjanduse tundja ja raamatute väljaandmist ajendas sageli nende edukus raamatuturul.

Läbimõeldud tegevuse poolest paistsid silma kaks Imant Rebase juhitud kirjastust – Eesti Raamat ja Vaba Eesti, kus anti välja heatasemelisi ja kauneid raamatuid, eelkõige ilukirjandust, kuid kahjuks ei suutnud Rebase kirjastusi majandada ja raamatute müüki korraldada.

Kirjastuste EMP ja Välis-Eesti (hiljem ühise kirjastusena) eesotsas oli Lembit Kriisa.

Anti välja ajaloolisi koguteoseid, mälestusteraamatuid ja ilukirjandust.

Õppekirjanduse väljaandmise eest muretses Rootsi-Eesti Õperaamatufond, vaimulikku kirjandust üllitas Eesti Vaimulik Raamat.

Ülejäänud kirjastused andsid välja vähem trükiseid ja nende tähendus oli väiksem.

Oluline osa Rootsis väljaantud kirjandusest ilmus Eesti organisatsioonidelt.

Mitmete poliitiliste organisatsioonide – Eesti Rahvusfond, Eesti Rahvusnõukogu, Balti Komitee, Eesti Komitee – üheks ülesandeks oli poliitilise propagandakirjanduse väljaandmine. Just neilt organisatsioonidelt on ilmunud sadu trükiseid, mille kaudu tutvustati Eesti olukorda maailmale ja püüti võidelda Eesti vabastamise eest.

Oma tegevuse kajastamiseks andsid trükiseid välja üliõpilas- ja noorteorganisatsioonid, tagasihoidlikumalt usuorganisatsioonid, koorid, teatrid, Eesti seltsid. Teadusseltsidest on raamatute üllitamisel olnud aktiivsed Eesti Usuteadlaste Selts, Keele ja Kirjanduse Instituut, Eesti Teaduslik Selts Rootsis.

Kanadasse olid suundunud majanduslikult mõtlevad ja praktilistel elualadel edukad kaasmaalased, kes saavutasid kiiresti hea elujärje. Viiekümnendate algul, kui sinna saabus suurem hulk eestlasi, loodi organisatsioone ning alustati ajakirjade ja raamatute väljaandmist. Aastatel 1951–2000 andsid **Kanada** eestlased välja 958 trükist, seega poole vähem kui Rootsis. Vaatamata Eesti ühiskonna arvukusele – üle 20 000 kaasmaalase –, ei tekkinud Kanadas arvestatavaid eestlaste kultuuri- ja kirjandusorganisatsioone, küll aga tegutses poliitilisi ja üliõpilasorganisatsioone, mille väljaandel ilmus ka trükiseid.

Rootsist Kanadasse suundunud kirjastusel Orto oli kande osa kogu Kanada eestlaste kirjastustegevuses – 31% seal ilmunust tuli Ortolt.

Kanadas väljaantust on ligi pool ilukirjandus (451), sellest 291 Orto trükist, mis moodustavad 67% kogu Kanadas ilmunud ilukirjandusest. Ligi pool Orto Kanada väljaannetest oli tõlkekirjandus, ülejäänud vähemtuntud Eesti autorite looming, sest tuntumad Kanada eesti kirjanikud olid end sidunud Eesti Kirjanike Kooperatiiviga.

Kirjastusi, mis Kanadas tegutsesid, oli vaid üksikuid – Maarjamaa ilmutas Kanadas tegutsemise ajal kümnekond ilukirjanduslikku teost, Estoprint, Varrak ja Libra, mis andsid välja mõned luulekogud ja romaanid. Osa ilukirjanduslikust loomingust ilmus autorite endi kulu ja kirjadega – 50 luuleraamatut ja 34 mälestustekogumikku.

Kanada paistis silma mahukate koguteoste üllitamise poolest, mille eesmärk oli jäädvustada pikemaajalisi teatud liikumiste või organisatsioonide tegevuses. Niisuguste teoste koostamine nõudis head organiseerimisvõimet, kuid ka tõhusamat ainelist alust, mis Kanadas tõenäoliselt olemas oli. Just mahukate koguteoste väljaandmisega eristub Kanada teistest eestlaste asukohamaadest.

USAs väljaantu oli vaatamata sellele, et eestlasi oli seal rohkem kui ühelgi teisel maal, poole väiksem ka Kanadas ilmunust – 480 teost, neist 85 ilukirjanduslikku. Eestlased USAs olid laiali üle suure riigi ja suuremaid eestlaste keskusi ei tekkinudki. Kirjastustest tegutses lühemat aega vaid Kultuur, mis oli sinna Saksamaalt üle viidud, kuid välja anti ainult kolmkümmend trükist. Rohkem kirjastusi USAs ei loodud. Ilmunud ilukirjanduslike teoste

arv jäi Rootsile ja Kanadale alla, tuntumad kirjanikud avaldasid oma teoseid suuremate Rootsisis tegutsenud kirjastuste kaudu, vähemtuntud oma kulu ja kirjadega.

Tagasihoidlikult kirjastasid ka organisatsioonid, anti välja vaimulikku, poliitilist, õppe- ja tarbekirjandust, üliõpilas- ja noorteorganisatsioonide tegevust kajastavaid trükiseid. Kohalike Eesti organisatsioonide tegevust jäädvustavaid trükiseid on ainult mõningaid. USA eestlaste tegevust vaatlleb 1975. aastal ilmunud raamat.

Lühikese põgenekelaagrite perioodi vältel ilmus **Saksamaal** 402 eestikeelset trükist. See on ainult pisut vähem, kui USAs viimase viiekümne aasta jooksul. Kuna asuti tihedalt koos paljude laagrites, kus oli rohkesti vaba aega, sealjuures aga suured vajadused puuduva emakeelse kirjasõna järele, tegutseti hoolega selle lünga täitmiseks. Oma osa mängis seegi, et laagritesse oli koondunud hulgaliselt Eesti intelligentsi, eriti arvukalt kooliõpetajaid ja ajakirjanikke, kelle jaoks kirjanduslik tegevus polnud võõras.

Olulisema osa väljaantust moodustas õppekirjandus, mida kirjastasid Eddy, Estonia, Kultuur ja eesti koolid. Suurt tähelepanu pöörati inglise keele omandamisele, seetõttu ilmus kõige enam just võõrkeeleeõpikuid ja sõnaraamatuid (ka koos hääldamisjuhistega), tõlkeharjutusi, vestmikke koos hääldamisjuhistega jne. Suur tähtsus oli praktilisel ümberõppel, milleks paljundati ja anti välja loengukonspekte.

Ilukirjandust ilmus Saksamaal 76 teost, neist 40 algupärandit.

Kõige rohkem raamatuid anti välja Geislingenis ja Augsburgis. Mujal oli eestlaste kontsentratsioon väiksem ja trükiseid ilmus tagasihoidlikult. Viiekümnendate aastate alguseks oli eestlaste arv edasirände tõttu ülemeremaadesse – Inglismaale, Ameerika Ühendriikidesse, Austraaliasse, Kanadasse – niipalju vähenenud, et igasugune kirjastustegevus lakkas.

Eriti elav oli Saksamaa perioodil ajakirjanduslik tegevus, kuna sinna oli sattunud ootamatult palju ajakirjanikke. Püüti igati rahuldada eestlaste lugemis- ja õppimisvajadusi – valmistuda eluks ülemeremaal, avaldada emakeelse ilukirjanduse kordustrükke ja algupäraseid uudisteoseid. Eriti suur vajadus õppekirjanduse järele rahuldati enamasti rohkete kordustrükikidega. Edasirände tõttu ülemeremaadele on sellel perioodil kirjastatud trükiseid vähe kaasa võetud, mistõttu on neist ainult üksikuid eksemplare säilinud. Õnneks on rareetseks muutunud kirjavara üle antud Eesti Arhiivi Austraalias, Eesti Arhiivi Ühendriikides ja viimasel aastakümnel Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse osakonda, kus nende edaspidine säilimine on tagatud.

Austraalias on aastatel 1950–2000 ilmunud 190 trükist, nende hulgas 60 ilukirjanduslikku teost.

Ajaloolist tähendust omavad organisatsioonide tegevust kajastavad trükised, jäädvustades eestlaste elu Austraalias poole sajandi ja pikemagi perioodi jooksul mitmetes ühiskondliku elu valdkondades. Niiuguseid kroonikaraamatuid on Austraalias suhteliselt rohkem ilmunud kui teistel eestlaste asukohamaadel.

Aegade jooksul on ilmunud keskmiselt kolm-neli raamatut aastas. Kõige rohkem trükiseid – ligi 70 – on ilmunud Adelaide´is, vähem Sydneys ja Melbourne´is, mujal vaid üksikuid.

Suurbritannias anti välja 78 raamatut eesti autoritelt või eestluse kohta, neist 30 ilukirjanduslikku teost. Üle poole – 47 raamatut andis välja Boreas.

4. KIRJASTUSTEGEVUSE ANALÜÜS

Teise maailmasõja järel läände põgenenud Eesti pagulaste kirjastustegevus kujunes, arenes ja püsis pagulaskonna omaalgatuslikul aktiivsusel, riiklik toetus puudus. Kirjastajateks olid eesti kirjastused, organisatsioonid, ühendused ja üksikisikud. Anti välja üle 4000 trükise.

Aastatel 1944–2000 tegutses võõrsil üle paarikümne eesti kirjastuse. Trükiseid avaldas ka ligi 400 organisatsiooni ja ühendust, mille põhitegevuseks ei olnud kirjastamine. Kui sobivat kirjastust ei õnnestunud leida, kirjastasid autorid ise. Käesoleva töö bibliograafiaosa sisaldab neidki pagulaseestlaste trükiseid, mille kirjastaja on teadmata.

Mõnigi autor avaldas oma teoseid asukohamaade kirjastuste kaudu, seda eriti juhtudel, kui originaalkäsikiri on kirja pandud võõrkeeles. Ka eesti päritolu teadlaste tööd jõudsid lugeja kätte enamjaolt sealsete teadusasutuste publikatsioonidena. Käesolevas uurimuses neid väljaandeid ei käsitleta.

Pagulaskirjastustelt ilmus kokku 1512 trükist, mis moodustab 37% registreeritud trükistest. Suurem osa arvestatavaid kirjastusi loodi 40–50ndatel aastatel, mil pagulaskond oli kõige tegusam. Põhiline töö tehti ühiskondlikus korras, sest peale suuremate kirjastuste juhtide ei olnud raamatute kirjastamine kellegi palgatöök. Mõnede kirjastuste juures toimusid nõukogud ja kolleegiumid, kus otsustati käsikirjadele trükiloa andmise küsimusi, samuti soovitati avaldamiseks sobivaid teoseid. Üldjuhul tulu kirjastamisest ei saadud.

Ühiskondliku elu korraldamiseks loodi paguluses Eesti **organisatsioonid ja ühendused**. Ainult mõnede üksikute (Eesti Rahvusfond, Eesti Rahvusnõukogu) põhiülesandeks oli trükisõna avaldamine ja levitamine. Tegelikult toimusid aga kirjastajatena ligi 400 organisatsiooni andes kokku välja 1927 trükist, mis moodustab ligi poole paguluses ilmunust.

Arvuliselt kõige suurema osa paguluses väljaantust – 1476 teost ehk 36% – moodustas **ilukirjandus**. Sellest üle poole – 774 nimetust – ilmus Rootsis, kus tegutses enamik kirjastustest, ka elas ka suurem osa kirjanikest. Kanadas anti välja 451 ilukirjanduslikku teost, kõigil teistel maadel oli see arv alla saja. Kõige arvukamalt ilmus ilukirjandust paguluse algusaastatel. Ootuspäraselt anti sel perioodil eelkõige välja eesti kirjandusklassika kordustrukke, mille koguarv paguluses läheneb 200le. Algupärandeid anti võõrsil välja 960, neist 579 ehk 60% Rootsis.

Oluline oli, eriti paguluse algusaastatel, õppekirjanduse üllitamine, mis moodustab 7,8% paguluses ilmunust, sellele järgneb poliitiline kirjandus – 7,4%, teaduslikku ja populaarteaduslikku kirjandust ilmus 6,8%, vaimulikku kirjandust 6,3%, tarbekirjandust 5,5%, teatmekirjandust 4%.

473 trükist ehk 12% paguluses ilmunu koguarvust avaldati inglise (70%), saksa (10%), rootsi (16%) keeles, väike osa ka muudes keeltes. Suurema osa sellest moodustas teaduslik ja poliitiline kirjandus.

Kõige rohkem trükiseid publitseeriti aastatel 1950–1970, seitsmekümneandetest aastatest hakkas kirjanduse väljaandmine vähenema ja üheksakümneandeks oli see juba langenud ainult mõnekümne trükiseni aastas.

KOKKUVÕTTEKS

Iga kultuur on kõige enam seotud kindla asukohaga. Eesti kultuuri sünn ja areng on toimunud Eestis, kus on tegutsenud põhiosa rahvast. Eesti pagulaskultuur tekkis ja arenes erinevates asukohamaades subkultuuridena. Kuigi emakeelse kirjasõna vahendusel säilitati ühtne info, ei kujunenud ühtset terviklikku pagulaskultuuri. Paratamatult oldi seotud asukohamaa kultuuriga, ehkki tegutseti oma pagulasühiskonna suletud ringis ja oldi mõjutatud sünnimaa kultuurist ja seal omandatud haridusest.

Eesti kultuuri mõju pagulasühiskonna esimesele põlvkonnale oli kindlasti tugevam uue asukohamaa omast. Juba ainuüksi puudulik võõrkeelteoskus ei võimaldanud pagulaste vanemal põlvkonnal kohalikust kultuurist sügavamalt osa saada ja sulandumishirmus seda ei

soovitudki. Püüti säilitada oma traditsioone ja neid ka noorematele põlvkondadele edasi anda. Paraku õnnestus see vaid osaliselt, uuel kodumaal omandatud haridus ja kohalik kultuuriolud kõitsid noori hoopis tugevamalt, mistõttu eestlasliku kodu mõjutused ei kandnud soovitud vilja.

Kui pagulaste esimene põlvkond suutis eestikeelse hariduse ja rahvuslike tavade kaudu oma identiteeti säilitada, siis uuel põlvkonnal õnnestus see järjest vähem. Sageli ei peetud eestlaseks olemist üldse oluliseks. Eestist lahtirebituna ei tunnetatud eesti kultuuri otsest mõju, see jõudis noorteni ainult vanemate kaudu ja pagulasühiskonna üritusteski osaleti tagasihoidlikult või üldse mitte.

Paguluse algusaastatel andis sideme katkemine kodumaaga kõige tugevamalt tunda. Puudus vähimgi kokkupuude emamaa kultuuriga, samuti omakeelne teave Eestis ja mujal maailmas toimuvast. Niisugune olukord sundis kiirelt tegutsema ja kuna põgenikelaagrites oli piisaval arvul ettevõtlikke ja haritud eestlasi, hakati looma oma organisatsioone, pandi käima koolid, alustati laagribülletäänide väljaandmist, ilmusid esimesed ajalehed ja raamatud.

Üks olulisemaid pagulasmaid oli sõjast puutumata jäänud Rootsi, kuhu 1944. aasta sügisel ja hiljem jõudis üle paarikümne tuhande eestlase. Rootsil oli ka Eesti pagulaskultuuris kõige arvestatavam osa, samuti kirjastustegevuses. Sinna oli sattunud rohkesti Eesti haritlasi ja kultuuritegelasi, kelle osa pagulaste ühiskondliku tegevuse ja kultuurielu kujundamisel on raske ülehinnata. Kui aastatel 1944–2000 andsid paguluses eesti kirjastused ja organisatsioonid välja pisut üle 4000 trükise, siis umbes pool neist ilmus Rootsis. Seal tegutsesid kõik tähtsamad kirjastused, samuti arvukalt kõikvõimalikke kirjastavaid organisatsioone. Avaldati eestikeelset ilukirjandust, õppekirjandust, teaduskirjandust, eelkõige Eesti ajaloo, keele ja kirjanduse vallast, poliitilist kirjandust jm. Eestit tutvustavat ja Eesti ühiskonna püsimiseks vajalikku. Siit tuli eesti kirjandusse mõndagi kaalukat, sealhulgas Eesti Kirjanduse Kooperatiivi kaudu väärtuslikum osa pagulaseestlaste algupärasest ilukirjandusest. Saksamaa põgenikelaagrid tekkisid pärast Teise maailmasõja lõppu, 1945. aasta kevadel. Sealgi organiseerusid eestlased kiiresti ning alustati kultuurilist tegevust. Lühikesel Saksamaal viibimise vältel anti välja hulgaliselt ajakirjandust ja raamatuid. Silmatorkava osa avaldatud kirjandusest moodustavad õpperaamatud, enamasti paljundati Eestis ilmunud õppekirjandust.

Kanadasse hakkasid eestlased saabuma alates neljakümnendate aastate lõpust ja kohe asuti korraldama emakeelset kirjastustegevust. Trükiste arvult jääd Rootsis poole võrra maha, kuid tunnustada tuleb Kanadas välja antud mahukaid koguteoseid Eesti lähiajaloo ja pagulaskonna kohta.

USAs jäi eestlaste kirjastustegevus tagasihoidlikuks, vaatamata nende arvukusele. Tegutseti hajali üle suure riigi ja arvestatavaid kultuurikeskusi ei tekkinud.

Veelgi vähem kirjastati Austraalias. Suurt tähelepanu osutati sealsete eesti organisatsioonide tegevuse jäädvustamisele. Suurbritannias tegutses pagulaseestlaste vanim kirjastus Boreas, kuid selle side Eesti ühiskonnaga oli tagasihoidlik. Mujal pagulasmaades anti välja vaid üksikuid trükiseid.

Kõrgpunkti saavutas pagulaseestlaste kirjastustegevus 60–70ndatel aastatel, mil elujõulisena tegutses 20. sajandi alguses sündinud ja sõja lõpul pagulusse siirdunud eestlaste põlvkond. Nende õlul pagulaskultuur põhiliselt püsiski. Eestis 30ndate aastate lõpul ja hiljem sündinud eestlased viisid oma hariduse lõpule või said selle tervenisti paguluses, mistõttu pagulaskultuuri arendamises jäi nende osa tunduvalt tagasihoidlikumaks. Nende seast sirgus vaid üksikuid kirjainimesi, kes on võimelised kirjutama eesti keeles.

50–60ndatel aastatel paguluses sündinud eestlaste järeltulijad osalevad eesti pagulaskultuuris harva, nende side eesti keele ja kultuuriga on nõrk või puudub hoopis.

Kõik see kajastub selgesti ka kirjastustegevuses. 80–90ndatel aastatel, mil esimese põlvkonna pagulased hakkasid kaduma, algas väljaantavate trükiste arvu kahanemine, jõudes sajandi viimaseks kümnendiks mõnekümne raamatuni aastas.

Põhiline osa pagulaskirjandusest anti välja eesti keeles. Umbes kümnendik ilmunust oli võõrkeelne, peamiselt ingliskeelne, sihiks tutvustada Eestit maailmale. Sama eesmärki teenib ka viimasel ajal ilmnev tendents – eestlaste poolt võõrkeeltes kirjutatud mälestusteraamatud.

Raamatute väljaandmine toimus Eesti ühiskonna piires oma rahaliste vahenditega. Toetust asukohamaadelt saadi haruharvadel juhtudel. Ka raamatute levitamine toimus oma ühiskonna piires, ulatus seejuures siiski eestlasteni kõigis asukohamaades. Suuremad kirjastused rajasid tellimisvõrgu eestlaste hulgas üle maailma.

Pagulaste kirjastustegevuses puudus süsteemsus. Raamatute väljaandmine toimus ajendatult missioonitundest või praktilistest vajadustest. Tarvidus kirjastamise järele tekkis seal, kus leidis rohkem haritud kaasmaalasi, nii kirjutajaid kui lugejaid.

Ilmunud raamatute trükiarvude kohta täpsed andmed puuduvad. Suuremate kirjastuste tiraažid ulatusid kuni 5000–6000ni. Väiksemate kirjastuste ja autorite kirjastamisel avaldatud teoste trükiarvud piirdusid mõnesajaga või isegi vähemaga.

Praeguseks on välismaal ilmuva eesti kirjanduse maht oluliselt kahanenud, ilmub mõni raamat aastas. Põhjuseks pagulaskonna vananemine. Paarikümne viimase aasta jooksul on lahkunud olulisem osa pagulaseestlaste ühiskonna- ja kultuuritegelastest. Viimasel ajal on üha enam eesti päritoluga autorite loomingut võõrsil kirjastatud välismaiste kirjastuste kaudu või autorite endi kulul. Ükski väliseesti kirjastus enam ei tegutse. Järjest enam on väliseestlased hakanud kirjastama kodumaal, kus trükkimine on odavam ja lugejaskond suurem. Ka on arvestatav osa väliseestlaste poolt varem üllitatud väärtkirjandusest vabas Eestis kordustrükkidena välja antud.

Erinevalt muust seltskondlikust kultuuritegevusest – teater, koorilaul, rahvatants, raadiosaated – on kirjastamisest jäänud aineiline pärand – ilmunud trükised. See moodustab ainulaadse kultuurivara. Omakeelse kirjanduse toel püüti hoida ja kaitsta ning tulevaste põlvete jaoks jäädvustada rahvuslikku mälu, mida ei olnud võimalik teha Eestis nõukogude okupatsiooni tingimustes.

Eesti Vabariigi taastamise künnisel, 1980. aastate lõpul, hakkas kodumaale jõudma seni suures osas kättesaamatut ja tundmatut kirjavara. Eriti väärtuslikeks tuleb pidada mitmesuguseid ülevaatlikke ajaloolisi koguteoseid, kuid ka algupäraseid ilukirjanduslikke teoseid, nii varem tundud eesti autoritelt kui paguluses küpsenuilt. Suur osa paguluses ilmunud ilukirjanduslikust loomingust jõudis kodumaale tuntava hilinemisega ja seda on võimatu hinnata omas ajas.

Pagulaseestlaste kirjastustegevus on oluline panus Eesti arengulukku. Selle kaudu suudeti kaasa aidata eesti rahvuskultuuri säilitamisele ja ühtlasi viidi sõnum Eesti poliitilisest olukorrast maailma. Eesti pagulaste poole sajandi pikkusest tegevusest on võimalik laiemalt teavet saada säilinud kirjasõna kaudu.

KOKKUVÕTTES VIIDATUD KIRJANDUS

1. Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Koost. A. Mägi, K. Ristikivi, B. Kangro. Lund: EKK, 1973. 180 lk.
2. Eesti raamat vabas maailmas 1944–1956. Koost. B. Kangro. Stockholm-Lund: EKK, 1957. 24 lk.
3. Eesti raamat vabas maailmas 1944–1965. Koost. B. Kangro. Lund: EKK, 1966. 32 lk.
4. Eesti raamat vabas maailmas 1944 – 1970. Koost. B. Kangro. Lund: EKK, 1971. 40. lk.
5. Eestlased Austraalias I. Toim. Õ. Haas ja V. Siska. Adelaide, 1988. 197 lk.

6. Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal II. Toim. G. Neeme jt. Melbourne, 1995. 312 lk.
7. Eestlased Kanadas I–III. Toronto, 1975–1997.
8. The Estonians in America 1627–1975. New York, 1975. 150 p.
9. Hindo, Nigol. Eesti organisatsioonid Inglismaal, 1918–1968. London, 1971. 183 lk.
10. Kangro, Bernard. Eesti kirjakuulutaja eksiilis. Lund: EKK, 1989. 232 lk.
11. Kangro, Bernard. Eesti Rootsis. Lund: EKK, 1976. 287 lk.
12. Kool, Ferdinand. DP Kroonika. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999. 893 lk.
13. Kronberg, Janika. Eesti kirjandus Kirjanike Kooperatiivi väravas. – Akadeemia, 2000, lk. 695–716.
14. Kronberg, Janika. Tiibhobuse märgi all. – Looming, 1998, 6, lk. 896–910.
15. Kronberg, Janika. Tiibhobu märgi all. Tln.: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002. 288 lk.
16. Lindsaar, Peeter. Meie paguluse vaimne pale: 26 aastat eesti kirjandust võõrsil. – Tulimuld, 1973, 2, lk. 80–92; 3, lk. 135–140; 1974, 1, lk. 31–39, 2, lk. 93–99.
17. Raag, Raimo. Eestlane väljaspool Eestit. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 136 lk.
18. Raamat on ...I: Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh. Koost. Eerik Teder. Tln., 2000. 218 lk.
19. Valmas, Anne. Ajakirjanduslik tegevus Saksamaa eesti põgenikelaagrites. – Keel ja Kirjandus, 1998, nr. 2, lk. 113–118.
20. Valmas, Anne. Austraalia eestlaste kultuurielu ja kirjasõna. – Raamat on...III. Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh. Koost. Eerik Teder. Tln., 2003, lk. 93–100.
21. Valmas, Anne. Eesti raamat paguluses. – Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 2001, lk. 143–156.
22. Valmas, Anne. Eesti raamatute kirjastamisest Saksamaal 1945–1950. – Keel ja Kirjandus, 1999, nr. 7, lk. 480–484.
23. Valmas, Anne. Eestlaste kirjasõna Ameerika Ühendriikides. – Keel ja Kirjandus, 2003, nr. 5, lk. 345–352.
24. Valmas, Anne. Eestlaste kultuurielu ja kirjanduslik tegevus Geislingenis. – Raamat on...I. Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh. Koost. Eerik Teder. Tln., 2000, lk. 101–105.
25. Valmas, Anne. Edukas ja kõmuline Orto. – Keel ja Kirjandus, 1993, nr. 9, lk. 548–560.
26. Valmas, Anne. Imant Rebase kirjastused Eesti Raamat ja Vaba Eesti. – Keel ja Kirjandus, 2002, nr. 10, lk. 702–711.
27. Valmas, Anne. Kirjastustegevus Saksamaa eesti põgenikelaagrites. – Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. Tln., 2001, lk. 148–154. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A19)
28. Valmas, Anne. Kodutanumast kaugemal: Valimik artikleid väliseesti kultuurist. Tln., 1994. 131 lk.
29. Valmas, Anne. 40 aastaga 400 raamatut: Eesti Kirjanike Kooperatiiv. – Keel ja Kirjandus, 1991, nr. 9, lk. 547–556.
30. Valmas, Anne. STEst Eesti Päevaleheni. – Keel ja Kirjandus, 1993, nr. 9, lk. 108–110.
31. Välis-Eesti perioodika 1944–1975. Koost. H.Salasoo ja V.Salo. Rooma: Maarjamaa, 1976. 112 lk.
32. Üürike, Madis. Arvulisi andmeid eesti raamatust paguluses 1944–1956. Stockholm: EÜS, 1960. 18 lk.

PUBLISHING ACTIVITIES OF THE ESTONIANS OUTSIDE ESTONIA DURING 1944–2000

SUMMARY

The objective of the present research was to analyze the publishing activities through 1944–2000 of the Estonian publishing houses, single publishers and organizations abroad, started by the Estonian refugees, who had fled their native country in consequence of World War II as well as their descendants, living outside Estonia in Sweden, Canada, the USA, Germany, Australia, Great Britain and a few other countries. The total amount of published items had to be ascertained as the precondition for the study. The subject matter of the research is formed by the body of titles, published by the Estonians in exile throughout the above-mentioned period.

The publishing activities of Estonian publishing houses, various organizations and individual publishers in their countries of residence have been the object of research. The Estonian community of every country acquired certain peculiar features of its own, which were conditioned by the educational level of its members, the prevailing social conditions as well as the size and dispersion of the community. All those factors influenced the nature of its cultural life as a whole, including publishing activities, which in each of the countries appeared in a different form and scope. At the same time several organizations that were working in different locations, mostly student organizations, had close relations with one another and among other things published their works alternately at those places.

The present work included among publishers the companies, whose main activity was publishing as well as institutions and organizations, that were engaged in publishing alongside their principal activities. A single person could also appear as a publisher. The economic aspects of publishing have not been separately discussed on account of the deficiency of reliable source material. The data on the price and impression figures of books could be acquired only for larger publishing houses, which used to advertize their titles in the press and on the fliers.

The aims of the research were:

- to register the printed matter of the Estonian publishers in exile
- to study the progress of publishing activities in various countries
- to analyze the output of the Estonian publishers in exile.

The present work is theoretically founded on the statements of a well-known contemporary book-historian Robert Darnton, who writes about the ideas that by way of the printed word had been influencing the evolution of the whole mankind during the last fifty years. Darnton treats the cycle of book creation as a communication circle, which is concluded by the reader. Researchers may enter into any sector of the circle and study it according to the rules of their discipline. Book history is related to several fields of knowledge and a single researcher would never be able to grasp them all. Even so is the study of book history but very rarely associated with only one field of learning, here intertwine history, literary science, sociology and bibliography. Book history recognizes neither language nor nationality bounds. The author, printer, bookseller and reader of a book might well be of different nationalities and speak different languages, consequently it is justified to say that bibliology is an international and interdisciplinary research area.

A Polish bibliologist Krzysztof Migon maintains that book history is dealing with various issues of book culture as well as the social functions of a book and the role of a book as a

communication factor. Among the rest it enfolds the processes, studies and institutions, related to the production, distribution and reception of books.

Yuri Lotman considers culture as the sphere of communication and communication as the groundwork for culture, which needs a common language to be productive. Language is the principal instrument of communication, outstanding authors strive for keeping its precision and clarity. For authors in exile a major problem was their loose connection with homeland, which first and foremost hindered the evolution of their language. The older generation of authors in exile, who generally had a poor command of the local languages and practically communicated only within the limits of the Estonian communities, were more successful in preserving their native tongue. The Estonian language proficiency of the generation that was born in Estonia but educated in exile, by the nature of things remained on a moderate level.

According to Yuri Lotman's interpretation the quality of culture is treasured up in texts and no culture exists without texts. Culture appears in the form of collective mind. Communication is based on mind and creation, hence creative work in all its forms is interrelated with communication and mind. Texts emerge only in the element of culture, while culture enables to interpret any phenomenon as a text. A text grows and comes into contact with its surroundings, intercommunicates with other texts and readers. Like texts require an element to emerge from and to (re)create time and again, cultures stand in need of their element as well. While culture presents the element for texts, the natural environment for culture is formed by semiosphere. A violent transformation of semiosphere befell the Estonians in exile, it was no longer feasible for their culture to develop according to its natural rhythm of its homeland. The violent alteration of cultural space brought along the ambition to preserve and enlarge national creation in the conditions of exile, while it was inconceivable in the homeland under the influence of the totalitarian regime. It was a case of a cultural outbreak without normally following evolution. Efforts to broaden the semiosphere of exile through national culture remained fruitless, Estonian culture on the whole, including literature, was bound to remain a secondary phenomenon in other countries. The desire of the Estonians in exile to witness the spread of their culture to the native country was to stay unfilled for a long time.

The fact, that the common information area has been maintained by the medium of the Estonian language written word, which was expanded throughout the Estonian diaspora during half a century in exile, is worth special recognition. Free communication with the native country has become possible only since the last decade, which was too late to further the evolution of creation in exile. It has seen a considerable decrease by now due to the ageing and passing of the exile generation. Their descendants, having received their education outside Estonia, are not particularly involved with Estonian ways. On the other hand, the era of exile has come to an end with the re-establishment of the Estonian republic.

Up to now no survey nor research has considered the half century long publishing activities of the Estonians in exile as an integral phenomenon. Outside Estonia Bernard Kangro has been involved with the listing of publications more than anyone else. He has been publishing bibliographies of literature in exile since 1957. The corresponding activities have been accumulated in a bibliographical handbook "Eesti kirjakuulutaja eksiilis" ("The Herald of Estonian Printed Word in Exile"), which additionally comprises biographical data of the authors within 1944-1986. Short surveys, covering the publishing activities and providing statistical data, have been published in exile by Madis Üürrike and Peeter Lindsaar as well.

The publishing activities of the Estonians in exile have also been dealt in Estonia - Janika Kronberg has followed the operation of Eesti Kirjanike Kooperatiiv (Estonian Authors' Co-operative), the work of the Estonian publishing houses in exile has been reflected in the articles by Eerik Tedre, Hannes Oja and Vello Salo.

The author of the present work has treated the publishing activities of the Estonians in exile in her articles in the journal “Keel ja Kirjandus” (Language and Literature) and several symposia, among others a collection of articles “Kodutanumast kaugemal” (Beyond the Homelane), which introduces various aspects of the cultural life of the Estonians in exile.

The publishing activities of their compatriots in exile have been studied in Lithuania as well – Remigijus Misiūnas maintained his doctor’s thesis “Lithuanian Emigrant’s Book Publishing in West Europe in 1945-1952” at Vilnius University. The thesis primarily discussed the publication of books by Lithuanians in the refugee camps of Germany. After the war there were about 60 000 Lithuanians in Germany, the number of Estonians was fairly 40 000. The Lithuanians published a thousand titles during the whole period, while the production of the Estonians was no more than 400. At the present time there is no information on any completed research of the publishing activities of the Latvians in exile.

The present research work comprises two volumes. The first volume treats the publishing activities of the Estonians in exile within 1944–2000. It presents data on the typological-topical, linguistic and temporal distribution of the published titles as well as information on the number of published copies and their spreading. Additional data are given for the comparison of the publication of the first prints of Estonian belletristic literature in Estonia and in exile.

The second volume provides the lists of titles, published during the period, which are classified by the countries of publication and the publishers. That book list has formed the basis for the analysis of the printed matter. The given list is not including the works of the Estonian authors in exile, that had been produced by non-Estonian publishers.

The autumn of 1944 brought into exile 70-75 thousand Estonians, who were afraid of the Russian invasion. The primary target countries were Sweden and Germany. While Sweden remained the Estonians’ country of residence for half a century, the majority of refugees in Germany headed for the USA, Australia, Canada, Great Britain and other countries within a couple of years.

The greatest number of refugees settled in the USA, Sweden and Canada, where their total number extended over 20 thousand. In Australia and Great Britain the amount of Estonians remained in the bounds of 6–7 thousand, only some hundreds of the expatriates founded their new homes in other countries, where the national way of life never became an integral part of their lives.

Sweden appeared as the most important cultural centre of the Estonians in exile, it was characterized by the highest density of educated Estonians. Lively activities were started as early as the autumn of 1944. The organization of the Estonian language schooling was considered as the uppermost task at the moment.

The same can be said about publishing activities, which took the most efficient form in Sweden. Nearly two thousand titles were published there, in other words a half of the total book production in exile.

Most of the widely known Estonian publishing houses in exile were operating in Sweden. They generally had a soundly elaborated course of action and programme. Those publishing houses (Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Orto (1944–1951), Vaba Eesti, Välis-Eesti, EMP, Eesti Raamat, Eesti Vaimulik Raamat, Välis-Eesti & EMP, Rootsi-Eesti Õpperaamatufond, Tõrvik) produced roughly a half of the Estonian titles that were published in Sweden. The other half of the publications was issued by various organizations, institutions and individual publishers. Eesti Kirjanike Kooperatiiv (EKK) was the best-known as well as the largest publishing house among them, it produced 415 books. The publishing house was established with the

aim of promoting original works, therefore 333 titles or 80 % of its production was formed by the new belletristic creation of Estonian authors. The publishing house had managed to assemble the most conspicuous part of Estonian authors around it. Besides numerous belletristic books the publishing house produced outstanding comprehensive collections of writings and treatises on literary science. Eesti Kirjanike Kooperatiiv worked for more than forty years under the leadership of Bernard Kangro.

Another leading publishing house Orto published 405 titles, about a third of them in Sweden and the remaining part in Canada. During its original years of operation, the publishing house issued the new creation of the Estonian authors in exile, until different opinions with the owner of the company Andres Laur induced the authors to start their own co-operative publishing house EKK. Later on Orto published reprints of Estonian classics, works by less known Estonian authors in exile and translations of foreign literature. As the owner of the company Andres Laur was more of a businessman than an expert in literature, his publishing decisions were quite frequently formed on the ground of the success of books in the book market.

Two publishing houses – Eesti Raamat and Vaba Eesti, managed by Imant Rebane, were remarkable for their carefully planned operation. They published high-standard and beautiful books, mostly belletristic. Unfortunately Rebane did not succeed in the practical issues of management and marketing.

The publishing houses EMP and Välis-Eesti (later a joint company) were headed by Lembit Kriisa. They published historical collected works, memoirs and belletristic books.

Textbooks were issued by Rootsi-Eesti Õpperaamatufond, clerical literature by Eesti Vaimulik Raamat.

Other publishing houses were of lesser relevance, their production was much smaller in number. Estonian organizations provided a considerable part of the printed matter in Sweden. Several political organizations – Eesti Rahvusfond (Estonian National Foundation), Eesti Rahvusnõukogu (Estonian National Council), Balti Komitee (Baltic Committee), Eesti Komitee (Estonian Committee) regarded the publishing of political propaganda literature as one of their tasks. They issued hundreds of works that introduced the current status of Estonia to the world and strove for the liberation of their native country.

Student and youth organizations issued publications in order to reflect their activities, religious organizations, choirs, theatres and Estonian societies acted in a more reserved manner. The most energetic book producers among learned societies were Eesti Usuteadlaste Selts (Estonian Theologians' Society), Keele ja Kirjanduse Instituut (Institute of Language and Literature), Eesti Teaduslik Selts Rootsis (Estonian Learned Society in Sweden).

Business-oriented and prosperous undertakers, who were effective in practical affairs, had headed for **Canada**. Very quickly they achieved good living conditions in their new country of residence. At the beginning of the fifties, when a larger group of Estonians arrived, they established various organizations and started to publish journals and books.

Canada holds the second place after Sweden with respect to the amount of printed works. A major role in the publishing business was played by Orto (1951-1973), which published nearly a third of the Estonian printed matter of Canada. Among other things Orto produced most of the belletristic literature. Several publishing houses operated in Canada for a shorter period of time, namely Maarjamaa under the leadership of Vello Salo and a few smaller ones – Estoprint, Varrak and Libra, which published just a handful of books. Those publishers are not characterized so much by their elaborated plan of operation, rather by the wish to bring their production under a common trade-mark. A large portion of the belletristic literature in Canada was published at the expense of the authors themselves.

Organizations published political works and textbooks as well as a variety of works, reflecting the activities of local Estonian societies, churches, schools and choirs. They provide comprehensive information on the way of life that the Estonians lead in different regions of Canada.

A special mention should be made of the extensive collected works that were issued in Canada. They were treating Estonian history and the activities of the Estonians in Canada from different angles.

The number of titles that were published in **the USA**, formed only a half of the total amount of the printed works of Canada, even though more Estonians were living there than at any other place outside Estonia. As they were scattered around the extensive country, no certain locality developed into a significant assembly place of the Estonians. The only publishing house Kultuur, which had been transferred to the USA from Germany, resumed the work only temporarily. Only thirty titles were published. No more publishing houses were founded in the USA. The number of belletristic works that were published in the USA was overcome by the corresponding figures in Sweden and Canada. The works of the best-known Estonian authors in the USA were issued by the larger publishing houses in Sweden, while the less-notable penmen produced their books at their own expense.

Even organizations were rather moderate publishers, they produced clerical, political, educational and commodity books as well as materials on the activities of the student and youth organizations. Only a few titles reflected the work of the local Estonian organizations. The activities of the Estonians all in all around the USA are presented in a book, that was published in 1975.

Great numbers of Estonians stayed in **Germany** only for a short time after the war, before they moved on to the oversea-counties at the end of the forties and the beginning of the fifties. The cultural activities of the Estonians were extremely vigorous within that interim period, especially in a small town of Geislingen, where the total number of Estonians amounted to five thousand.

They produced an amazing amount of publications. Refugee camps could be characterized by the profusion of spare time and the lack of any kind of information. An imperative need to provide the younger generation with Estonian language education as well as to read belletristic books in the native language lead to seeking possibilities for starting the publication of books and periodicals of their own.

The requirement for textbooks was settled by duplicating the schoolbooks that had been brought along from homeland, also new educational materials were prepared. Two of the largest Estonian schools in Germany – the Estonian gymnasiums of Geislingen and Augsburg, were occupied in the business of textbooks alongside the publishing houses. Belletristic books were published by the publishing houses Kultuur, Estonia, Eddy.

In addition to original works, reprints of classics and children's books were published. Journalism at the refugee camps of Germany acquired a notably active form, it became a mediator of internal information as well as the news from all over the world. The efficiency of the journalistic realm largely rested on a group of several talented journalists, who had temporarily settled in Germany before moving on to the oversea-countries.

The Estonian community in **Australia** remained rather moderate in comparison to other countries. A somewhat brisker cultural life was lead in Adelaide, Sydney and Melbourne, where the settlement of Estonians was slightly larger. The number of published titles hardly came to a couple of hundreds. The only Estonian publishing house in Australia was Luuamees, which was founded by Peeter Lindsaar and issued exclusively his own production.

The belletristic works of well-known authors were published by the larger publishing houses in Sweden, others produced their books at their own expense.

The activity of the Estonian organizations in Australia in recording their activities is highly meritorious. Practically all of them have published corresponding materials.

The publishing activities among the Estonian community of **Great Britain** have been the least productive of all. The majority of books was produced by the publishing house Boreas. The production of the publisher mostly consisted of the printed matter in English, which presented information about Estonia, and belletristic books. The Estonian organizations in Great Britain provided but a small amount of publications.

The aim of the publishing activities of the Estonians in exile was to contribute to the preservation of Estonian culture, to introduce the political situation of Estonia to the whole world, to further the acquisition of Estonian language education by the younger generation in exile and to present an opportunity for self-expression for the authors. The mercantile profit was their ambition only in some isolated instances.

4040 titles were produced by the Estonians in exile within the period of 1944-2000, 1512 (37%) were published by publishing houses, 1927 (48%) by organizations and 372 (9%) by individual publishers. The publisher could not be established in case of 6% of the titles. 12% of the production was in foreign languages, mostly in English, German and Swedish.

1476 titles (36%) belonged to the category of polite literature. A half of them were published in Sweden, where the majority of publishing houses were operating and most of the authors were living. Among belletristic works novels were in the lead, followed by collections of poems and memoirs. 957 titles or 65% were original works, a half of which were published by EKK and Orto.

Estonian language textbooks were of special importance in exile, especially during the beginning period, providing a possibility to acquire education in their native language for the Estonian children in exile. The number of titles among schoolbooks was not big – 313 - forming just 8% of the total amount, but they were frequently published in really large impressions under the circumstances of exile - up to 2000 copies - and disseminated to Estonian schools all over the world. It was notably characteristic of the textbooks, published by Rootsi-Eesti Õpperaamatufond.

An overwhelming part of the political works (299) were published in Sweden, where the publication of political literature was among the primary objects of several political organizations. A few political pamphlets, which aimed to introduce Estonian problems to the world, were produced in Canada and the USA as well. They were printed in very large numbers and disseminated by tens of thousands in the course of anticommunist manifestations. 54% of political literature appeared in foreign languages.

Information on the impressions of the published books is fairly indeterminate. The largest established impressions – up to 10 000 – belong to political pamphlets. The ultimate impressions of larger publishers have extended to 5000–6000. The number of printed copies for smaller publishers generally remained within the hundreds, but occasionally even less. During 1951–1955 the Estonians in exile produced more titles of original belletristic literature (novels, memoirs) in comparison with the corresponding data of Estonia. Later the situation

changed, beginning from the sixties the total output of the printed matter in Estonia has been steadily surpassing the book production of the Estonians in exile.

Every culture is first and foremost interrelated with a certain location. The birth and evolution of Estonian culture took place in Estonia, which has been the living and working place for the majority of the nation. Estonian culture in exile was born and developed in several countries of residence as a subculture. Although common information space was preserved through vernacular written word, the cultural activities never acquired complete integrity in exile. On the one hand, the Estonian communities were unavoidably interrelated with the cultural space of their countries of residence. On the other hand, although living in the closed circle of the exile society, they were affected by the culture of their native land and the education, that they had acquired at home.

The impact of Estonian culture on the first generation of Estonians in exile was certainly stronger than the effect of their new country of residence. Inadequate command of foreign languages was one of the factors, that hindered a closer participation of the older generation in local cultural activities. The fear of losing their identity was another. Their aspiration to maintain and convey the Estonian traditions to the younger generation was only partly accomplished – the young people were much more tempted by the education they acquired in their new homeland and local cultural conditions. The mental influence of an Estonian home remained only trivial.

While the first generation in exile managed to retain their identity on the basis of Estonian language education and national customs, the following generation appeared gradually less successful. Quite often the young people considered their national identity of no importance. Torn away from Estonia, they could not conceive the immediate impact of Estonian culture, which could be experienced only by the medium of their parents. They were not too eager to participate in the undertakings of the exile community either.

The snapping of the bond with homeland was most strongly felt during the first years in exile. Then the slightest contact was lost with the culture of homeland and the Estonian language information on the events in Estonia and elsewhere. The awkward situation forced to take immediate action, therefore an energetic group of enterprising educated Estonians at the refugee camps started to establish organizations and schools as well as to publish camp bulletins, newspapers and books.

The publishing activities of the Estonians in exile reached the peak during the sixties and seventies. It was the vigorous time of action for the generation of Estonians, who had been born in the beginning of the 20th century and fled their homeland at the end of the war. In fact, cultural activities as a whole mainly rested on the shoulders of that generation. The Estonians, who were born at the end of the thirties and later, either completed their studies or were fully educated in exile and their role in the advancement of Estonian culture in exile remained considerably less marked. Amongst them emerged only a few literary men, who were able to write in the Estonian language.

The descendants of the first generation of Estonians in exile, born within the fifties and sixties, participate in the cultural activities of the community rather frequently and their ties with the Estonian language and culture are faint or nonexistent.

The publishing activities reflect the whole situation very clearly. Since the eighties and nineties, when the first generation of Estonians in exile started to pass away, there has been a steady decrease of the number of published titles. During the last decade of the century just a few dozen books were produced annually.

The major part of literature in exile was published in the Estonian language. Roughly a tenth of the production was in foreign languages, primarily in English. It was issued with the aim of introducing Estonia to the world. A current tendency of the Estonians to publish their memoirs in foreign languages serves the same purpose.

The production of books was realized within the Estonian community, using their own financial resources. Subvention from the country of residence was received in very rare cases. The distribution of books was also arranged in the bounds of the community, nevertheless reaching all the Estonians in their different countries of residence. Larger publishing houses established an ordering network among the Estonians over the world.

The publishing activities in exile lacked systematic approach. The production plans were formed on the ground of a sense of mission or a practical need. A want for publishing arose at those places of residence, which had a greater density of educated Estonians, both authors and readers.

Unlike some other cultural activities of a society – amateur theatre, choral singing, folk dance, radio performances – the publishing activities have materialized in a solid form – publications, that constitute a unique cultural heritage. Backed up by the books of their native language, the Estonians in exile aspired to maintain, shelter and immortalize the culture of their nation for the future generations, as it could not be accomplished in Estonia under the conditions of the Soviet occupation.

At the present moment the publishing of Estonian literature outside Estonia has considerably decreased, amounting to just a few titles per year. The situation has mainly been caused by the ageing of the Estonian community in exile. A considerable part of the prominent figures of the Estonian social and cultural life have passed away during the last decades. Recently a growing number of works by the authors of Estonian origin have been published by foreign publishing houses or at the expence of the authors. There are no running Estonian publishing houses outside Estonia today. More and more Estonians, who live outside Estonia, are preferring to publish their works in the homeland, where the printing is cheaper and the number of public bigger. The literary works of value, originally published by the Estonians in exile, have for the most part been reprinted in Estonia since the regaining of independence.

The printed matter of Estonians in exile, that had hitherto been practically unavailable and unknown in their native country, began to arrive to Estonia in the final years of the eighties, at the threshold of the re-establishment of the Estonian Republic. A special mention should be made of various comprehensive collected works on history as well as original belletristic books, not only from the previously celebrated Estonian authors, but also by the writers, who had matured in exile. As the arrival of belletristic books from exile to homeland proceeded with discernible lateness, it is rather problematic to evaluate their role in the current world retrospectively.

The publishing activities of the Estonians in exile form an invaluable part in the cultural history of Estonia. Besides making an enormous contribution to the preservation of the Estonian national heritage, they also pursued to remind the world about the political situation of Estonia. The published texts enable the reader to get sound information on the life and activities of the Estonians in exile throughout half a century.